

πρὸς ἀποκεκαλυμμένας θρησκείας, καὶ πρὸ πάντων ἰκανοὺς ἀστρονόμους. Ἡ Βαγδάτη ἐκτίσθη ὡς πρωτεύουσα τῆς ἀναγεννωμένης Περσίας. Μόνον ἡ γλῶσσα τῆς κατακτήσεως, ἡ ἀραβική, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παραγκωνισθῆ καὶ ἡ θρησκεία, ἣν ὅμως ὅλως διόλου ἤρνοῦντο. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ νέου τούτου πολιτισμοῦ ἦτο κατὰ τὴν οὐσίαν μικτόν τι. Αὐτοῦ ἐδέσποζον οἱ παρσισταὶ καὶ οἱ χριστιανοί. Ἡ κυβέρνησις, ἡ ἀστυνομία ἰδίως, ἦτο ἐν χερσὶ τῶν χριστιανῶν. Τοὺς πολυθρυλήτους ἐκείνους Χαλίφας, τὸν Μανασούρ, τὸν Ἀρούν ἀλ Ῥασίδ, τὸν Μαμουῦν, μόλις δύναται τις νὰ ὀνομάσῃ μουσουλμάνους. Τηροῦσι μὲν ἐξωτερικῶς τοὺς τύπους τῆς θρησκείας, ἣς εἶνε ἀρχηγοί, ἀλλ' ἡ διάνοια αὐτῶν εἶνε ὅλως διάφορος. Φροντίζουσι περὶ παντὸς καὶ ἰδίᾳ περὶ ξένων καὶ ἐθνικῶν πραγμάτων. Συμβουλεύονται τὴν Ἰνδίαν, τὴν ἀρχαίαν Περσίαν, πρὸ πάντων δὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἔστιν ὅτε συνιστᾶσι βεβαίως ἐν τοῖς ἀνακτόροις οἱ θρησκοὶ μουσουλμάνοι φοβερὰν ἀντίδρασιν· ὁ καλίφης ἐν τισὶ στιγμαῖς καθίσταται θεοβλαβῆς καὶ θυσιάζει τοὺς μὴ πιστοὺς φίλους ἢ τοὺς ἐλευθερόφρονας· ἀλλ' εὐθὺς πάλιν ἡ πνοὴ τῆς ἐλευθέρας διανοήσεως ἀνακτᾶται τὴν ἰσχὺν αὐτῆς· τότε καλεῖ ὁ Χαλίφης τοὺς σοφοὺς καὶ συνευθυμητὰς αὐτοῦ καὶ ἐπαναλαμβάνεται ὁ ἐλεύθερος βίος πρὸς μέγα σκάνδαλον τῶν ὑπεργνησίων μουσουλμάνων.

Ἡ παροδικὴ αὕτη ἐπίσχεσις τῆς ὀρθοδόξου αὐστηρότητος τοῦ ἰσλαμισμού ὠραίου ἀπήνεγκε καρπόν, ἀληθῆ τινα κίνησιν φιλοσοφικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Συρίας ἰατροί, διάδοχοι τῶν τελευταίων ἑλληνικῶν σχολῶν καὶ μεταλαμπαδεύται τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἦσαν ἐντριβέστατοι περὶ τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν, τὰ μαθηματικά, τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν ἀστρο-

νομίαν. Διὰ τούτων μετέφρασαν οἱ Χαλίφαι εἰς τὴν ἀραβικὴν συγγράμματά τινα τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν Εὐκλείδην, τὸν Γαληνὸν καὶ ἐν γένει τὸ σύνολον τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ὡς κατεῖχον αὐτὸ τότε. Δραστήρια διάνοιαι, ὡς ὁ Ἀλκίνοδος, ἤρξαντο σκεπτόμεναι περὶ αἰωνίων προβλημάτων, ἅπερ προβάλλεται ὁ ἄνθρωπος χωρὶς νὰ δύναται νὰ λύσῃ αὐτά. Τούτους ὠνόμαζον φιλζούφ (φιλοσόφους). τὸ δ' ὄνομα τοῦτο εἰς κακὴν ἔπειτα σημασίαν ληφθέν, ὡς δηλοῦν ξένον τι πρὸς τὸν ἰσλαμισμόν, ἀπέβη φοβερὰ παρὰ τοῖς μουσουλμάνοις προσηγορία, συχνάκις ἐπισύρουσα τὸν θάνατον ἢ τὸν καταδιωγμόν, ὡς τὸ zenlik καὶ βραδύτερον τὸ φαρμασοῦν (Frank maçon). Ἐν τῷ κύλῳ τοῦ ἰσλαμισμού ἀνεπτύσσετο ὁ ἐντελέστατος ὀρθολογισμός. Εἶδος τι φιλοσοφικῆς ἐταιρίας, ἰκβάνες-σαφά (= ἀδελφὴ τῆς εἰλικρινείας) ὠνομαζομένης, ἤρξατο νὰ δημοσιεύῃ ἐγκυκλοπαιδεῖαν ἀξιόλογον διὰ τε τὴν σύνεσιν καὶ τὸ ὕψος τῶν ιδεῶν. Δύο μεγάλοι ἄνδρες, ὁ Ἀλφαράβης καὶ ὁ Ἀβικέννας, καταλαμβάνουσι θέσιν ἐν τῇ χορείᾳ τῶν τελειοτάτων διανοιῶν. Ἡ ἄλγεβρα καὶ ἡ ἀστρονομία λαμβάνουσι σημαντικὴν ἐπίδοσιν, ἡ δὲ χημεία ἔξακολουθεῖ βραδέως τὴν ὑπόγειον αὐτῆς ἐργασίαν, ἥτις ἀποκαλύπτεται πρὸς τὰ ἔξω δι' ἐκπληκτικῶν ἀποτελεσμάτων, οἷα ἡ διαστάλλαξις καὶ ἡ πυρίτις. Ἡ μουσουλμανικὴ Ἰσπανία συνεχίζει ἐν ταῖς σπουδαῖς ταύταις τὸ ἔργον τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ Ἰουδαῖοι συνεισφέρουσι δραστηρικὴν συνεργασίαν. Ὁ Ibn-Badja, ὁ Ibn-Tofaïl, ὁ Ἀβερρόης ἀναβιβάζουσι τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἰς ὕψη, ὅπου ἀπ' αἰώνων δὲν εἶχον ἴδῃ αὐτὴν ἀναβᾶσαν.

Τοιοῦτον εἶνε τὸ μέγα ἐκεῖνο φιλοσοφικὸν σύνολον, ὅπερ συνηθίζουσι νὰ καλῶσιν ἀραβικόν, διότι εἶνε ἀ-

ραβιστὶ γεγραμμένον, πράγματι δ' εἶνε ἑλληνο-σασσανίδειον. Ἀκριβέστερον δὲ θὰ ἐξεφραζόμεθα, ἂν ὠνομάζομεν αὐτὸ ἑλληνικόν, διότι τὸ ἀληθῶς γόνιμον στοιχείον τούτου προήρχετο πάντως ἐξ Ἑλλάδος. Ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις τῆς καταπτώσεως ὠρίζετο ἡ ἀξία τῷ μέτρῳ τῶν γνώσεων, ἃς ἔμαθον παρὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἡ Ἑλλάς ἦτο ἡ μόνη πηγὴ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ὀρθῆς διανοήσεως. Ὅτι τῆς λατινικῆς Δύσεως ὑπερεῖχεν ἡ Συρία καὶ ἡ Βαγδάτη προήρχετο μάλιστα ἐκ τούτου, ὅτι εὐρίσκετο πᾶς τις ἐκεῖ πλησιέστερις τῇ ἑλληνικῇ παραδόσει. Εὐκολώτερον ἦτο νὰ ἔχητις τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Εὐκλείδην, τὸν Πτολεμαῖον ἐν Ἀρράνῃ καὶ ἐν Βαγδάτῃ ἢ ἐν Παρισίοις. Ὡ, ἂν οἱ Βυζαντινοὶ ἠθελον νὰ εἶνε ἡττον φθονεροὶ φύλακες τῶν θησαυρῶν, οὓς κατὰ τούτου τὸν χρόνον δὲν ἀνεγίνωσκον πλέον, ἂν ἀπὸ τοῦ ὀγδόου καὶ ἐνάτου αἰῶνος ὑπῆρχον Βησσαρίωνες καὶ Λασκάρεις, δὲν θὰ ἐγίνετο ἀνάγκη τῆς ἐκτροπῆς ἐκεῖνης, δι' ἧς ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἔφθασεν εἰς ἡμᾶς τὸν ΙΒ' αἰῶνα διαβᾶσα διὰ τῆς Συρίας, τῆς Βαγδάτης, τῆς Κορδούης, τοῦ Τολέδου. Ἄλλ' ἡ μυστηριώδης ἐκείνη πρόνοια, ἣτις ἀπεργάζεται ὥστε, ὅταν ἡ δῆς τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας σβεννύηται ἐν ταῖς χερσὶ λαοῦ τινος, νὰ εὐρίσκηται ἄλλος ἵνα ἐκδεχθῇ καὶ ἀνάψῃ αὐτὴν πάλιν, ἔδωκε πρώτης τάξεως ἀξίαν εἰς τὸ ἀφανὲς ἄλλως ἔργον τῶν πτωχῶν τούτων Σύρων, τῶν δεδιωγμένων ἐκείνων φιλζούφ καὶ τῶν ἄλλων ἐκείνων Ἀρραβίων, οὓς ἡ ἀπιστία αὐτῶν προέγραφεν ἀπὸ τῆς τότε κοινωνίας. Διὰ τῶν ἀραβικῶν τούτων μεταφράσεων, ἔργων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, ἔλαβεν ἡ Εὐρώπη τὴν ζύμην παραδόσεως ἀρχαίας, ἀναγκαίας πρὸς διεγερσιν τῆς ἑαυτῆς διανοίας. Εὐκολώτερον φαίνεται, ἂν ἐζητοῦντο ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τὰ

πρωτότυπα, ἀντὶ νὰ γίνηται χρήσις μεταφρασμάτων σμικρᾶς ἀξίας καὶ ἐν γλώσση ἤκιστα ἱκανῇ νὰ ἐρμηνεύσῃ τῆν ἑλληνικὴν διάνοιαν. Ἄλλ' αἱ θρησκευτικαὶ ἔριδες εἶχον δημιουργήσῃ μεταξὺ τοῦ λατινικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀξιοθρήνητον ἀντιπάθειαν, ἣ δ' ὀλεθρία τοῦ 1204 σταυροφορία ἐκορύφωσεν αὐτήν. Ἐντεῦθεν ἐλλείψει ἑλληνικῆς φιλοσοφίας αὐθεντικῆς, ἣτις εὐρίσκετο ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Βυζαντίου, ἐζήτουν ἐν Ἰσπανίᾳ ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, κακῶς μεθρμηνευμένην καὶ νόθον. Τοῦ Γερβέρτου αἱ περιηγήσεις ἐν μουσουλμανικαῖς χώραις εἶνε λίαν ἀμφίβολοι· ἀλλὰ Κωνσταντῖνος ὁ Ἀφρικανὸς ἦτο τὰς γνώσεις ὑπέρτερος ἐν τοῖς χρόνοις καὶ τῇ πατρίδι αὐτοῦ, διότι ἔλαβε μουσουλμανικὴν ἀνατροφήν. Ἀπὸ τοῦ 1150-1150 σύλλογος ἐρμηνευτῶν, ἰδρυθεὶς ἐν Τολέδῳ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ῥαϋμόνδου, ἐνεργεῖ τὴν εἰς τὴν λατινικὴν μεταφορὰν τῶν σπουδαιοτάτων ἔργων τῆς ἀραβικῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος εἰσέρχεται θριαμβικῶς ὁ ἄραψ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων. Ἡ Δύσις ἀποτινάσσει τὴν κατὰ τὸν τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνα διανοητικὴν αὐτῆς ταπείνωσιν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Ἡ Εὐρώπη διετέλει μέχρι τοῦδε τοῖς Ἀραψι φόρου ὑποτελής. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἐξακολουθεῖ ἔτι οὕσα ἡ πλάστιγξ ἀβεβαία. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1275 περίπου δύο ἐμφανίζονται κινήσεις μετὰ μεγάλης ἐναργείας. Τὸ μὲν βυθίζονται αἱ μουσουλμανικαὶ χώραι εἰς ἀξιοθρήνητον διανοητικὴν κατάπτωσιν, τὸ δὲ εἰσέρχεται ἡ δυτικὴ Εὐρώπη ἀποφασιστικῶς ἐπὶ ἰδίῳ λογαριασμῷ εἰς τὴν μεγάλην ὁδὸν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης τῆς ἀληθείας, τὴν ἀπέραντον καμπύλην, ἣς τὸ πλάτος δὲν δύναται εἰσέτι νὰ καταμετρηθῇ.

“ Αμα ἐνοφθαλμίσασα ἡ ἀραβικὴ ἐπιστήμη τὸν πυρῆνα τῆς ἰδίας ζωῆς εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν νοῦν ἐξηφανίσθη. Ὁ Ἀβερρόης κεῖται λησμονημένος παρὰ τοῖς ὁμοδόξοις αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτοῦ ἐν ταῖς λατινικαῖς σχολαῖς φθάνει τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους. Μετὰ τὸ 1200 περίπου δὲν ὑπάρχει πλέον ὀνομαστὸς φιλόσοφος Ἀραψ. Τὴν φιλοσοφίαν κατεδίωξε πάντοτε ὁ ἰσλαμισμὸς, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξολοθρεύσῃ αὐτήν. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1200 λαμβάνει τὸ κράτος ἡ θεολογικὴ ἀντίδρασις, καὶ ἡ φιλοσοφία ἐξαφανίζεται ἀπὸ τοῦ προσώπου τῶν μουσουλμανικῶν χωρῶν. Οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ πολυγράφοι ὀμιλοῦσι περὶ αὐτῆς ὡς περὶ τινος ἀναμνήσεως, καὶ ἀπωτάτης μάλιστ' ἀναμνήσεως. Τὰ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα καταστρέφονται καὶ καθίστανται οὕτω σπάνια. Ἡ ἀστρονομία διατελεῖ ἔτι οὔσα ἀνεκτὴ, ἀλλὰ κατὰ τοσοῦτο μόνον, καθ' ὅσον χρησιμεύει πρὸς ὄρισμὸν τῆς διευθύσεως τῆς προσευχῆς. Οὐκ εἰς μακρὰν θὰ λάβῃ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ ἰσλαμικοῦ ἢ τουρκικοῦ φυλῆ καὶ θὰ καταστήσῃ πανταχοῦ κρατοῦσαν τὴν παντελεῖ ἔλλειψιν πνεύματος φιλοσοφικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ.

Τὴν ἀπὸ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα μέχρι τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος κατὰ τὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνα χρονικὴν περίοδον δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν κατὰ τοσοῦτον μόνον ἀραβικὴν, καθ' ὅσον κατ' αὐτὴν ἡ παράδοσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐγένετο διὰ χωρῶν, κατεκτημένων ὑπὸ τοῦ ἰσλαμικοῦ. Ἀλλ' ἔχει τι ἡ λεγομένη ἀραβικὴ αὕτη ἐπιστήμη ἀληθῶς ἀραβικόν, τὴν γλῶσσαν, καὶ μόνην τὴν γλῶσσαν. Ἡ μουσουλμανικὴ κατάκτησις ἔφερε μεθ' ἑαυτῆς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἀπὸ τῆς Χεδζὰζ μέχρι τοῦ τέρατος τοῦ κόσμου. Συνέβη διὰ τὴν ἀραβικὴν ὅ,τι καὶ διὰ τὴν λατινικὴν, ἥτις κατέστη

ἐν τῇ Δύσει ἢ ἔκφρασις αἰσθημάτων καὶ διανοημάτων, οὐδὲν κοινὸν πρὸς τὸ ἀρχαῖον Λάτιον ἔχόντων. Ὁ Ἀβερρόης, ὁ Ἀβικέννας, ὁ Ἀλβατένης εἶνε τοιοῦτοι Ἀραβες, οἱ Δατῖνοι Ἀλβέρτος ὁ μέγας, Ῥόγερὸς ὁ Βάκων, Φραγκίσκος ὁ Βάκων καὶ ὁ Σπινόζας. Σφάλμα μέγα τὸ ἀποδιδόναι τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῇ Ἀραβίᾳ, ὅσον καὶ τὸ ἀναφέρειν εἰς τὴν Ῥώμην σύμπασαν τὴν λατινιστὶ γεγραμμένην χριστιανικὴν γραμματείαν, πᾶσας τοὺς σχολαστικούς, πᾶσαν τὴν ἀναγέννησιν, πᾶσαν τὴν ἐπιστήμην τοῦ ΙΣΤ' καὶ ἐν μέρει τὴν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀπλῶς διότι ἐγράφησαν πάντα λατινιστὶ. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶνε, ὅτι μεταξὺ τῶν Ἀράβων καλουμένων φιλοσόφων καὶ πεπαιδευμένων ἀνδρῶν εἰς καὶ μόνος κατάγεται ἐξ Ἀράβων, ὁ Ἀλκίνδης, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες εἶνε Πέρσαι, Τρανσόξιοι, Ἰσπανοί, ἄνδρες ἐκ Βοχάρας, Σαρμακάνδης, Κορδούης, Σεβίλλης. Οὐ μόνον ἐξ αἵματος Ἀραβες, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τὴν διάνοιαν ἔχουσιν τι ἀραβικόν. Χρῶνται τῇ ἀραβικῇ γλώσσῃ, ἀλλὰ δυσφοροῦσιν ἐπὶ τούτῳ, ὡς οἱ πεπαιδευμένοι τοῦ μέσου αἰῶνος δυσφοροῦσιν ἐπὶ τῇ λατινικῇ καὶ συντριβουσιν αὐτὴν ἐν τῇ χρήσει. Ἡ ἀραβικὴ, ἐπιτηδεῖα εἰς τὴν πόλιν καὶ πῶς καὶ εἰς τὴν ῥητορικὴν, εἶνε ὄργανον ἀνεπιτηδειότατον πρὸς τὴν μεταφυσικὴν. Οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ πεπαιδευμένοι Ἀραβες εἶνε καθόλου κακοὶ συγγραφεῖς.

Ἡ ἐπιστήμη αὕτη δὲν εἶνε ἄρα ἀραβικὴ· ἀλλ' εἶνε τοῦλάχιστον μουσουλμανικὴ ; Προσῆνεγκεν ἄρα γε ὁ ἰσλαμισμὸς εἰς τὰς διανοητικὰς ἐρεῦνας ἐπικουρίαν τινὰ κηδεμονικὴν ; Πολλοῦ γε καὶ τοῦ παντὸς δεῖ. Ἡ ἀξιόλογος αὕτη κίνησις τῶν σπουδῶν εἶνε καθόλου ἔργον παρσιστῶν, χριστιανῶν, ἰουδαίων, ἀρρανίων, ἰσμαηλιτῶν, μουσουλμάνων, ἐσωτερικῶς ἐπανεστηκότων κατὰ

τῆς ἰδίας θρησκείας· παρὰ δὲ τῶν ὀρθοδόξων μουσουλμάνων πλὴν κακολογιῶν οὐδενὸς ἄλλου ἀπήλαυσε. Μάμουν, ἐκ τῶν καλιφῶν ὁ πλειότερον ἐνδειξάμενος ζῆλον πρὸς εἰσαγωγήν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, κατεδικάσθη ἀσπλάγχυνος ὑπὸ τῶν θεολόγων. Αἱ μαστίζουσαι τὸ κράτος αὐτοῦ δυστυχίαι παρεστάθησαν ὡς τιμωρία τῆς ἀνοχῆς αὐτοῦ πρὸς ξένας εἰς τὸν ἰσλαμισμόν διδασκαλίας. Συχνάκις, ἴν' ἀρέσωσιν εἰς τὸ ὑπὸ τῶν ἱμαμῶν φανατιζόμενον πλῆθος, ἔκαιον ἐν δημοσίαις πλατείαις, ἔρριπτον εἰς τὰ φρέατα καὶ τὰς δεξαμενάς φιλοσοφικὰ καὶ ἀστρονομικὰ βιβλία. Οἱ τοιαύτας σπουδὰς καλλιεργοῦντες ἔκαλοῦντο ἄπιστοι (zendiks), ἔτυπτον αὐτοὺς ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἔκαιον τὰς οἰκίας αὐτῶν καὶ συχνὰ ἢ ἐξουσία, ἴν' ἀρέσῃ τῷ ὄχλῳ, ἐφόνευεν αὐτούς.

Ὁ ἰσλαμισμὸς λοιπὸν κατεδίωξεν ἔργῳ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἃς καὶ κατέπνιξεν ἐπὶ τέλους. Ὅφείλομεν νὰ διακρίνωμεν ὅμως δύο περιόδους ἐν τῇ τοῦ ἰσλαμισμού ἱστορίᾳ, τὴν ἀπὸ τῆς ἐμφάνισεως αὐτοῦ μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος· μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ ὑπονομευόμενος ὁ ἰσλαμισμὸς ὑπὸ τῶν αἰρέσεων, μετριαζόμενος δὲ ὑπὸ εἴδους τινοῦς προτεσταυτισμοῦ, ὑπὸ τοῦ καλουμένου «μοταζελισμοῦ», εἶνε πολὺ ὀλιγώτερον ὀργανωμένος καὶ ἤττον φανατικὸς ἢ ἐν τῷ δευτέρῳ ἡμίσει τῆς δευτέρας περιόδου, ὅτε περιῆλθεν εἰς χεῖρας φύλων ταταρικῶν καὶ βαρβάρων, φύλων νωθῶν, κτηνωδῶν καὶ ἀνουστάτων. Ὁ ἰσλαμισμὸς παρίστησι τοῦτο τὸ ἴδιον, ὅτι ἐτύγχανεν ἐκάστοτε παρὰ τοῖς ἑαυτοῦ προσηλύτοις πίστεως, αἰείποτε ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀξούσης. Οἱ πρῶτοι Ἀραβες, οἵτινες ὑπεχρεώθησαν εἰς τὴν κίνησιν, μόλις ἐπίστευον εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ

Προφήτου. Ἐπὶ δύο καὶ τρεῖς αἰῶνας μόλις ὑπεκρύπτετο ἡ ἀπιστία· εἶτα ἔρχεται ἡ ἀπόλυτος δεσποτεία τοῦ δόγματος, ἀνευ δυνατῆς διακρίσεως τοῦ ὑπερκοσμίου ἀπὸ τοῦ ἐγκοσμίου, ἡ βασιλεία τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ τῆς σωματικῆς τιμωρίας διὰ τὸν μὴ τηροῦντα τὰ τῆς θρησκείας ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ, σύστημα κακώσεων, ὅπερ μόνον ἢ ἐν Ἰσπανίᾳ ἱερὰ ἐξέτασις ὑπερηκόντισεν. Οἱ φιλελεύθεροι, οἵτινες ὑπερασπίζονται τὸν ἰσλαμισμόν, ἀγνοοῦσιν αὐτόν. Ὁ ἰσλαμισμὸς εἶνε ἀδιάκριτος ἕνωσις τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ἐγκοσμίου, εἶνε δεσποτεία τοῦ δόγματος, ἡ βαρυτάτη ἄλυσις, ἣν ποτε ἡ ἀνθρωπότης ἐβάστασε. Κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ μέσου αἰῶνος ἠνέσχετο τὴν φιλοσοφίαν, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ ἐμποδίσῃ αὐτήν· δὲν ἠδυνήθη δὲ νὰ κωλύσῃ αὐτήν, διότι ἐστερεῖτο ἔτι συνοχῆς καὶ τῶν ἀναγκαίων μέσων πρὸς τρόμον καὶ φρίκην. Ἡ ἀστυνομία εὑρίσκετο ἐν χερσὶ τῶν χριστιανῶν καὶ ἠσχολεῖτο κυρίως νὰ καταδιώκῃ τὰς ἀποπειρας τῶν Ἀλιδῶν. Ἀλλ' ὅτε ὁ ἰσλαμισμὸς διετίθει ὄγκους μεγάλους θερμῶν ὀπαδῶν, τότε κατέπνιξε τὰ πάντα. Ὁ θρησκευτικὸς τρόμος καὶ ἡ ὑπόκρισις ἀνεγράφησαν ἐν τῇ ἡμερησίᾳ διατάξει. Ὁ ἰσλαμισμὸς ἦτο φιλελεύθερος, ὅτε ἦτο ἀσθενής, καὶ βίαιος, ὅτε ἐγένετο ἰσχυρός. Ἄς μὴ ἀπονέμωμεν λοιπὸν αὐτῷ τιμὴν δι' ὅ,τι δὲν ἠδυνήθη νὰ παρεμποδίσῃ. Τὸ τιμᾶν τὸν ἰσλαμισμόν διὰ τὸν Ἀβικένναν, τὸν Ἀβεγξοάρην, τὸν Ἀβερρόην, εἶνε τὸ αὐτὸ καὶ τὸ σέβειν τὸν καθολικισμόν διὰ τὸν Γαλιλαῖον. Ὅτι διακρίνει οὐσιωδῶς τὸν μουσουλμάνον εἶνε ἡ ἀποστροφή πρὸς τὴν ἐπιστήμην, ἡ πεπολίθησις ὅτι ἡ ἔρευνα εἶνε ἀνωφελής, μωρὰ, ἀσεβής· καὶ ἡ μὲν φυσικὴ ἐπιστήμη, διότι ποιεῖται ἀνταγωνισμόν πρὸς τὸν Θεόν, ἡ δὲ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, διότι ἐξελίσσοῦσα χρόνους προγενεστέρους τοῦ ἰσλαμι-

σμοῦ δύναται ν' ἀνανεώσῃ πλάνας ἀρχαίας. Εἰς τὰς περιεργοτάτας περὶ τούτου μαρτυρίας ἀνήκει ἡ τοῦ σχεῖκ Ῥιφᾶ, ὅστις, ἐπὶ πολλὰ διαμείνας ἐν Παρισίοις ἔτη ὡς πνευματικὸς τῆς αἰγυπτιακῆς σχολῆς ἐξέδωκε μετὰ τὴν εἰς Αἴγυπτον ἐπάνοδον αὐτοῦ ἔργον, μεστὸν περιεργοτάτων παρατηρήσεων περὶ τῆς γαλλικῆς κοινωνίας. Ἡ πεπηγυῖα αὐτοῦ ἰδέα εἶνε, ὅτι καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη, πρὸ παντὸς ἕνεκα τῆς ἀρχῆς αὐτῆς περὶ τοῦ ἀμετακινήτου τῶν νόμων τῆς φύσεως, εἶνε ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους αἵρεσις. Τὸ ἀποκεκαλυμμένου δόγμα ἀντίκειται πάντοτε τῇ ἐλευθέρῃ ἐρεύνη, ἥτις δύναται ν' ἀντεῖπῃ αὐτῷ. Θεωρῶν λοιπὸν ὁ ἰσλαμισμὸς τὴν ἐπιστήμην ἐχθρὰν αὐτῷ εὐρίσκεται ἀκόλουθος πρὸς ἑαυτὸν· ἀλλ' ἐπὶκειται κινδυνος μέγας μὴ φανῆ πολὺ ἀκόλουθος. Ὁ ἰσλαμισμὸς ἐπέτυχεν πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ κακοδαιμονίαν· φονεύσας τὴν ἐπιστήμην ἐφόνευσεν ἑαυτὸν καὶ κατεδικάσθη ἐν τῷ κόσμῳ εἰς ἀβελτηρίαν.

Ὅταν τις ὀρμᾶται ἀπὸ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ἔρευνα προσβάλλει τὰ δικαιώματα τοῦ Θεοῦ, φθάνει ἀναποφεύκτως εἰς διανοητικὴν ὀκνηρίαν, εἰς ἔλλειψιν κρίσεως, εἰς ἀνικανότητα περὶ τὸ ἀκριβολογεῖν. Ἀλλὰχ ἀαλὰχ (ὁ Θεὸς γινώσκει κάλλιον) εἶναι ἡ κατακλείς πάσης μουσουλμανικῆς συζητήσεως. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐν Μοσσοῦλῃ διαμονῆς αὐτοῦ ἐπιθυμῶν ὁ κ. Λαγυάρδος νὰ λάβῃ πληροφορίας περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως, τῆς ἐμπορίας καὶ τῶν ἱστορικῶν αὐτῆς παραδόσεων, ἐζήτησε τοιαύτας παρὰ τοῦ Καδῆ, οὗτος δ' ἔδωκεν αὐτῷ τὴν ἐξῆς ἀπόκρισιν :

« ὦ ἐνδοξέ μου φίλε, ὦ χαρὰ τῶν ζώντων ! Ὅ,τι παρ' ἐμοῦ ζητεῖς εἶναι ἀνωφελές ἅμα καὶ βλαβερόν. Ἄν καὶ πάντα τὸν βίον μου διήγυσα ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, οὐδέποθ' ὅμως ἐπῆλθέ μοι νὰ καταμετρήσω τὰς οἰκίας, οὐδὲ νὰ μάθω περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων.

Ποῖα δ' ἐμπορεύματα οὗτος μὲν θέτει ἐπὶ τῶν ἡμιόνων του ἐκεῖνος δὲ κατὰ βιάζει εἰς τὸ κοίλωμα τοῦ λέμβου του, περὶ τούτων ἤκιστα τῶ ὄντι ἐνδιαφέρομαι. Τὴν δὲ προγενεστέρην τῆς πύλεως ταύτης ἱστορίαν γινώσκει μόνος ὁ Θεός καὶ μόνος αὐτός θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ μὲ πόσας πλάνας ἐποτίσθησαν οἱ κάτοικοι αὐτῆς πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ ἰσλαμικοῦ ἀλώσεως. Ἐπικίνδυνον θὰ ἦτο εἰς τὸ νὰ θελήσωμεν νὰ μάθωμεν αὐτάς. Ὡ φίλε μου, ὦ προβατὶν μου, μὴ ζήτηί νὰ μάθῃς ὅ,τι δὲν σ' ἐνδιαφέρει. Ἦλθες εἰς ἡμᾶς καὶ σ' ἐχειρετίσαμεν διὰ τοῦ ὡς «εὗ παρῆσθης ἀπελθε νῦν ἐν εἰρήνῃ. Οἱ λόγοι βεβχίως οὐς μᾶς εἶπας οὐδὲν μᾶς προσῆψαν κακόν· διότι εἰς ἐστὶν ὁ ὁμιλῶν καὶ ἕτερος ὁ ἀκούων. Κατὰ τὴν τοῦ ἔθνους σου συνήθειαν διέτρεξας τόσας πολλὰς χώρας, ὥστε οὐδὲμοῦ θὰ εὕρισκας πλέον τὴν εὐτυχίαν. Ἡμεῖς, εἴη ὁ Θεός εὐλογητός! ἐγεννήθημεν ἐνταῦθα καὶ οὐδόλως ἐπιθυμοῦμεν νὰ φύγωμεν ἐνταῦθεν. Ἄκουσον, ὦ υἱέ μου, δὲν ἐπάρχει σοφία, ἴση πρὸς τὴν εἰς Θεὸν πίστιν. Αὐτός ἐδημιούργησε τὸν κόσμον· ἀρμόζει ν' ἀποπειραθῶμεν ἡμεῖς νὰ ἐξισωθῶμεν πρὸς αὐτόν, ζητοῦντες νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὰ μυστήρια τῆς δημιουργίας του; Ἴδὲ τὸ ἄστρον ἐκεῖνο, ὅπερ στρέφεται ἐκεῖ ἄνω περὶ τοῦτο τὸ ἄστρον· περὶ τῆρησον τὸν ἄλλον ἐκεῖνον ἀστέρα, ὅστις σύρει οὐρανὸν καὶ χρήσει τόσων ἐτῶν ἵνα ἔλθῃ, καὶ τόσων ἵνα ἀπομακρυνθῇ πάλιν· ἄφες αὐτόν, υἱέ μου· ἐκεῖνος οὐ αἱ χεῖρες ἐπλασαν αὐτόν, θὰ δυνηθῇ νὰ τὸν ὁδηγήσῃ καὶ διευθύνῃ. Ἀλλὰ θὰ μοι εἴπῃς! «Σίγα, ὦ ἄνθρωπε, »διότι εἶμαι σοφώτερός σου καὶ εἶδον πράγματα, ἅπερ σὺ ἀγνοεῖς.» Ἐὰν φρονεῖς, ὅτι ταῦτα σὲ κατέστησαν ἐμοῦ κρείττονα, ἔστω διπλάσιως αἰσία ἢ ἀφιξίς σου· ἀλλ' ἐγὼ εὐλογῶ τὸν Θεόν, ὅτι δὲν ἐξήτασα ὅ,τι δὲν ἔχω ἀνάγκην. Εἶσαι γνώστης πραγμάτων, ἅτινα οὐδὲν ἔχουσι δι' ἐμὲ τὸ διάφορον, καὶ ὅ,τι ἔχεις σὺ καταφρονῶ ἐγώ. Μὴ πολλὰ γινώσκεις θὰ σοὶ κατασκευάσωσι καὶ δεύτερον στόμαχον; καὶ οἱ ὀφθαλμοί σου, οἱ ὅποιοι πανταχοῦ ἀνιχνεύουσι, θὰ σὲ βοηθήσωσι νὰ εὕρῃς τὸν περὰ δεισον; Ὡ φίλε μου, ἐὰν θέλῃς νὰ ἦσαι εὐτυχής, γράψον «ὁ Θεός μόνος εἶναι Θεός» μὴ πράττετε κακόν, καὶ τότε οὔτε τοὺς ἀνθρώπους θὰ φοβηθῆς οὔτε τὸν θάνατον, διότι καὶ ἡ ἐδική σου ὥρα θὰ ἔλθῃ.»

Ὁ κ. Ρενὰν εὕρισκε τὸν καθῆν παρα πολὺ φιλόσοφον εἰς τὸ εἶδος αὐτοῦ, τὴν δὲ ἐπιστολὴν αὐτοῦ χαριεστάτην εἰς ἡμᾶς δ' εἶπε μυστήριον, εἰς τίνος εἶδους ψυχικὰς

λειτουργίας ὀφείλεται ἄρα γε ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ κ. Λαυᾶρδου ὡς πρεσβευτοῦ τῆς Μεγάλης Βρετανίας διαγωγῆ, ὅστις κατόπιν τοιαύτης πείρας ἠδυνήθη ν' ἀναπτύξῃ τὴν ἀκατάβλητον ἐκείνην δραστηριότητα πρὸς ὑπεράσπισιν μὲν στοιχείου, περὶ τῆς φαρτικῆς τοῦ ὁποίου δυνάμειος τηλικαῦτα ἔφερε μαρτύρια, πρὸς ἀπηνῆ δὲ καταδίωξιν ἔθνους, ὅπερ ἀληθῆς Προμηθεὺς διὰ μυρίων σταυρώσεων ἀγωνίζεται ν' ἀνακτήσῃται μὲν αὐτό, μεταδῶσθαι δὲ καὶ εἰς τὴν δύστηνον Ἀνατολήν τὸ ἱερὸν τῆς ἐπιστήμης πῦρ. Περὶ δὲ τοῦ κ. Ρενάν ἀποροῦμεν, πῶς μετὰ τὴν ἐν αὐτῷ σχηματισθεῖσαν ἀκράδαντον πεποίθησιν, ἣν διουγέστατα καὶ διὰ ζωντανῶν χρωμάτων ἐν τῷ προκειμένῳ λόγῳ διτύπωσεν ἠδύνατο νὰ περιπέσῃ εἰς τὴν κοινοτάτην τῶν ἀντιφάσεων καὶ ἐκφέρῃ, ὅτι λυπεῖται ὅτι δὲν εἶνε μουσουλμάνος !

Ἐπάρχουσι, φαίνεται, φύσεις ἀνθρώπων, αἵτινες διὰ μίαν ἐναντίον τοῦ λόγου καὶ τῆς πείρας σχηματισθεῖσαν κλίσιν ἢ χάριν ἰσχυρᾶς τινος καὶ καινοτρόπου φράσεως ἢ ἀντιθέσεως θαμβωνούσης κωφεύουσι πρὸς τὴν μετὰ τὸν λόγον καὶ πράξεως δυσαρμονίαν καὶ πρὸς τὰς ὀξείας διαμαρτυρίας τοῦ τῆς ἀντιφάσεως ἀξιώματος τῆς λογικῆς. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ παράδοξον, ὅτι ὁ μὲν ζωηρὸς καὶ ἀκάματος πρὸς γνῶσιν καὶ ἐπιστήμην νοῦς τοῦ κ. Λαυᾶρδου ὑποστηρίζει πάσῃ δυνάμει τὸν πάσης γνῶσεως καὶ ἐπιστήμης ἕλεθρον ἰσλαμισμὸν, ὁ δὲ τοῦτου ὡς δεινὴν μάστιγα κατὰ πάσης ἐπιστημονικῆς καὶ κοινωνικῆς προόδου ἀποδεικνύων κ. Ρενάν καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ κινδύνους τῆς ἀνθρωπότητος σφοδρότατα ἐπισείων λυπεῖται, ὅτι δὲν αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ τὴν τοῦ μουσουλμάνου λύσσαν κατὰ τῆς λατρευτῆς αὐτῷ ἐπιστήμης καὶ ἐλευθερίας.

Ἐκ τῶν δύο, ἅπερ ἢ ἔλλειψις ἐπιστημονικοῦ πνεύμα-

τος συνεπάγεται, τῆς δεισιδαιμονίας δῆλον ὅτι καὶ τοῦ δογματισμοῦ, θεωρεῖ ὁ κ. Ρενᾶν τὸν τελευταῖον χείρονα τῆς πρώτης καὶ τελευτᾶ συνιστᾶς τὴν ἐπιστήμην, ἣτις δημιουργεῖ τὴν στρατιωτικὴν καὶ βιομηχανικὴν ὑπεροχὴν καὶ τίθησι τὴν δύναμιν εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ λόγου. Ἐν Ἀσίᾳ ὑπάρχουσι, λέγει, στοιχεῖα βαρβαρότητος, ἀνάλογα πρὸς τὰ ποτετέλεσαντὰ ποτε τοὺς πρώτους μουσουλμανικοὺς στρατοὺς καὶ τὰς φοβερὰς ἐκείνας ὀρδὰς τοῦ Ἀττίλα καὶ Τσεγκισχάνου, τούτοις ὅμως φράττει τὸν δρόμον ἢ ἐπιστήμη. Ἄν ὁ Ὀμάρ καὶ ὁ Τσεγκισχάνος συνήντων καλὸν πυροβολικόν, δὲν ἤθελον διαβῆ τὰ ὄρια τῆς ἐρήμου αὐτῶν. Πέποιθε λοιπὸν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη χορηγεῖ ὄπλα κατὰ τοῦ κακοῦ καὶ ὅτι θὰ χρησιμεύσῃ πρὸς τὴν ἀληθῆ πρόοδον, ἣτις εἶναι ἀχώριστος ἀπὸ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἐλευθερίαν.

Ἡ ἀνάλυσις τοῦ περὶ «ἰσλαμισμού καὶ ἐπιστήμης» λόγου τοῦ κ. Ρενᾶνος, ἣν μετεδώκαμεν τοῖς ἀναγνώσταις τοῦ «Αἰῶνος», μᾶς ὑποχρεοῖ νὰ καταστήσωμεν αὐτοὺς ἐνημέρους καὶ τῆς ἐγερθείσης συζητήσεως μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τινος μουσουλμάνου Οὐλεμᾶ ἐξ Ἀφγανιστάν, τοῦ Cheik Gemmal Eddin, σπουδάζοντος ἐν Παρισίοις τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν, ὡς φαίνεται δὲ καὶ τὰς ιδέας μεγάλης γαλλικῆς μερίδος. Παρατιθέμενοι ἐνταῦθα μετάφρασιν τῶν ἐγγράφων τοῦ κ. Gemmal Eddin καὶ τοῦ κ. Ρενᾶνος ἀπεφύγαμεν ἐξ ἐπίτηδες πᾶσαν συζήτησιν καὶ διακοπὴν εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ Οὐλεμᾶ· διότι ὑψηλοῦ συμφέροντος εἶνε ἡμῖν τοῖς Ἕλλησιν, οὐχὶ ἐὰν ὀρθῶς περὶ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας σκέπτηται ἀφγάνος τις Οὐλεμᾶς, ἀλλ' ἐὰν σκέπτηται ἕλως, καὶ πῶς σκέπτεται. Μεταδιδόντες λοιπὸν καθαρὸν καὶ ἄχραντον τὸ πνεῦμα τοῦ Σείκου ὡς κχτέρρευσε διὰ τοῦ ἀρχικοῦ αὐτοῦ καλάμου παρακελευόμεθα τοὺς ἀναγνώστας τοῦ «Αἰῶνος» νὰ φιλοσοφήσωσιν ἐπὶ τοῦ ἐγγράφου τούτου ὡς ὁ Gemmal Eddin περὶ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας. Τὴν αὐτὴν οὐδετερότητα δὲν ἠδυνήθημεν νὰ τηρήσωμεν καὶ πρὸς τὸν κ. Ρενᾶνα, διότι πᾶσα αὐτοῦ πρότασις πᾶσα ῥήτρα φέρει ἀξιώσεις βαθείας φιλοσοφικῆς καὶ ιστορικῆς ἐρεῦνης.